

Anna Kowalcze-Pawlik
Wydział Filologiczny
Uniwersytet Jagielloński

Głos zemsty. Kobiety i przemoc w angielskim dramacie wczesnonowożytnym
Tytuł oryginału: The Voice of Vengeance: Women and Violence in the Early Modern English Drama

Streszczenie rozprawy doktorskiej

Promotor: prof. dr hab. Marta Gibińska-Marzec

Rozprawa prezentuje transdyscyplinarny model interpretacji zemsty w literaturze angielskiego renesansu, którego zadaniem jest analiza związku między płcią mściciela/mścicielki a wartościowaniem odwetu jako działania mniej lub bardziej nagannego moralnie. Zgodnie z główną hipotezą badawczą, etyczny charakter zemsty jest ściśle związany z renesansowymi przekonaniami o tym, kto ma prawo dążyć do sprawiedliwości. Podstawowy problem badawczy stawiany w pracy sprowadza się do: 1. pytania o rolę, jaką płeć kulturowa odgrywała w konceptualizacji kategorii zemsty w dramacie elżbietańskim i jakobińskim oraz do 2. analizy złożonego pojęcia zemsty w świetle psychofizjologicznych koncepcji emocji, elżbietańskiego kontekstu politycznego i refleksji teologicznej okresu renesansu.

Renesansowa teologia polityczna, filozoficzna i medyczna refleksja nad naturą namiętności oraz konglomerat poglądów dotyczących natury kobiecej mają podstawowe znaczenie w interpretacji pomsty w angielskim dramacie renesansowym: na plan pierwszy w literackich przedstawieniach mścioelek wysuwa się bowiem ten rodzaj zemsty, który Francis Bacon określał mianem zemsty „prywatnej”. Zarysowany przez angielskiego myśliciela konflikt *res privata* z *res publica* nie pozwala traktować kobiety jako *vindex in iram Dei*, narzędzia w Boskich rękach, a głównym czynnikiem organizującym tożsamość mścicielki czyni jej brak skłonności do podporządkowania się obowiązującej normie społecznej, nakazującej posłuszne milczenie lub lament stanowiący wezwanie do działania wyłącznie dla mężczyzn. Uważna lektura sztuk Thomasa Kyda, Williama Shakespeare’a i Elizabeth Cary pozwala na odsłonięcie opartej na ekspresji namiętności konstrukcji tożsamości

mściciela/mścicielki i na uznanie, że przyczyn ambiwalentnego podejścia do samej idei zemsty – afirmującego Baconowską zemstę „publiczną”, a potępiającego zemstę „prywatną” – należy doszukiwać się nie tylko w postępującej konsolidacji aparatu władzy monarszej (której centralizacja koresponduje z wygaszaniem możliwości odwetu jako działania uznanego za bezprawie mieszczące się w granicach prawa), ale przede wszystkim w wyparciu katolickich rytuałów żałobnych oraz całokształtu lamentacyjnej spuścizny średniowiecza ze sfery publicznej: jak dowodzą badania Katharine Goodland i Thomasa Rista, powróciły one w zsekularyzowanej postaci na scenę teatralną, gdzie nabrały nowego wyrazu pod wpływem literackiej spuścizny owidianizmu i stoickiej refleksji nad naturą namiętności.

O motywie zemsty w literaturze pisano wiele w perspektywie diachronicznej, jednak prace badawcze na ten temat posługują się przeważnie metodologią wywiedzioną z teorii prawa i etyki normatywnej, rzutując przy tym niejednokrotnie na całość zagadnienia współczesne zasady etyczne i progresywną linię interpretacji, wiążącą wyparcie zemsty z porządku prawnego z postępowaniem cywilizacyjnym. Zemsta w dramacie angielskim doby renesansu również doczekała się licznych opracowań anglojęzycznych oraz opracowań polskich, jednak w istniejących pracach spoza kręgu krytyki feministycznej niewiele uwagi poświęcano dotąd obrazowi mścielek w tragedii renesansowej, a jeśli się on pojawiał, kreślono go na marginesie rozważań o zemście jako działaniu typowo męskim, dewaluując działanie odwetowe. Dopiero od niedawna można obserwować dążenie do rewaloryzacji zemsty jako kategorii etycznej w obrębie wyodrębniającej się transdyscyplinarnej refleksji badawczej, którą można na modłę anglosaską określić mianem badań nad zemstą (*revenge studies*, np. w studium Petera A. Frencha *The Virtues of Vengeance*, 2001). Temat kobiecego odwetu doczekał się odczytań w optyce feministycznej, ale pierwszym i jak dotąd jedynym obszernym studium w całości poświęconym tej tematyce pozostaje monografia Marguerite A. Tassi, *Women and Revenge in Shakespeare* (2011). W związku z powyższym, niniejsza rozprawa stanowi próbę wyjścia poza normatywny sposób pisania o zemście i skupia się na próbie zrozumienia złożoności zagadnienia kobiecej sprawczości ukazywanej jako ugłosowiona transgresja. Praca stanowi poszerzenie i uzupełnienie badań dr Tassi o perspektywę płci kulturowej, teologii politycznej, kulturową refleksję nad naturą emocji oraz ich powiązania ze średniowieczną spuścizną dotyczącą ekspresji żalu. Perspektywy tej na płaszczyźnie teoretycznej dostarcza myśl Judith Butler, która w swoich rozważaniach spod znaku feminizmu konstruktywistycznego nie zajmuje się wyłącznie performatywnym charakterem płci społeczno-kulturowej, ale koncentruje się na takich zagadnieniach jak etyczność działania, przemocowość mowy i radzenie sobie ze stratą.

Ze względu na chęć dostosowania pracy do wymogów stawianych rozprawom anglojęzycznym wywód poprzedza krótkie wprowadzenie (Preface), a na całość składa się osiem rozdziałów, w tym wstęp i podsumowanie. Wstęp dostarcza historycznego zarysu przemian dokonujących się w Anglii okresu renesansu, oraz wskazuje na przemoc wpisana w struktury państwa i rodziny jako na element odgrywający istotną rolę w kształtowaniu się kobiecej podmiotowości, również tej kreowanej na scenie. Przejście od honorującego *lex talionis* feudalizmu średniowiecznego do scentralizowanego aparatu władzy sądowniczej przełożyło się na zmianę myślenia o odwecie, co ukazane jest na przykładzie zniuansowanej refleksji o zemście, zawartej przez Francisca Bacona w jego *Esejach*: zdaniem Bacona pomsta dokonywana dla prywaty jest rzeczą przystojącą jedynie czarownicom. Analizie Baconowskiej refleksji nad hierarchicznością ujmowanego w płciowych kategoriach podziału na prawo, zemstę publiczną i prywatną towarzyszy opis metodologicznego zaplecza pracy, jakim jest filozoficzny dorobek Judith Butler. Refleksja Butler nad performatywnym charakterem płci kulturowej, relacjami władzy oraz możliwością powstania i przetrwania podmiotu, który w swoim postępowaniu nie kierowałby się przemocą, stanowi oś, wokół której rozwijana jest argumentacja w kolejnych rozdziałach.

Rozdział II, „An (un)survivable subject: a brief cultural history of grief”, prezentuje w skrótovej postaci prądy literackie i idee, które miały największy wpływ na wytworzenie się elżbietańskiego podejścia do smutku. Żal po stracie, w tradycji dramatu średniowiecznego i w ramach doktryny chrześcijańskiej wyrażany poprzez kobiecey lament, jest w tym paradygmacie mocno związany z wołaniem o sprawiedliwość. Zerwanie z tą tradycją, do jakiego doszło za sprawą Reformacji, zaowocowało głęboką nieufnością wobec namiętności i ich gwałtownej natury, doprowadzając w związku z tym również do potępienia teatru jako miejsca, gdzie emocje odbiorców mogły wyrządzić im moralną szkodę. Na tle „kulturowej traumy” Reformacji zarysowane zostało również znaczenie spuścizny owidianizmu dla literackich reprezentacji gniewu i rozpacz. W świetle post-reformacyjnej nieufności wobec lamentu, postać inspirowanej twórczością Owidiusza i Seneki bohaterki, która na scenie wyraża swój żal i nawołuje do pomsty, lub też zemstę bierze w swoje ręce, może mieć wydźwięk polityczny.

Rozdział III, „Suicide and mothers: the politics of mourning in *The Spanish Tragedy*” poświęcony jest analizie mechanizmów funkcjonowania kobiecej żałoby, w sytuacji, w której wołanie o pomstę zdaje się daremne. Mściwa rozpacz bohaterki dramatu Thomasa Kyda, Izabeli, odczytana przez pryzmat psychofizjologicznych teorii dotyczących gniewu i smutku, pozwala na wykazanie, że akty przemocy, jakich dopuszcza się Izabela, są z jednej strony pochodną lamentu mającego popchnąć męża Izabeli do odwetowego działania na mordercach

ich syna, a z drugiej finałowym aktem w spektaklu żałoby, który ostatecznie prowadzi Izabelę do samobójstwa.

Rozdział IV, „'A broken voice': outing female grief in Shakespeare's *Hamlet*”, koncentruje się na instrumentalizacji kobiecego żalu jako wezwania do męskiej zemsty i poprzez analizę werbalnej i fizycznej przemocy, jakiej dopuszcza się Hamlet wobec matki, ukazuje stopniowe dochodzenie Gertrudy do pożądanego przez jej syna modelu niemej kobiecości. Królowa, zmuszona do funkcjonowania w ramach zakreślonego przez syna paradygmatu potwornej rozwiązłości i moralnej degrengolady, stopniowo traci swój indywidualny głos i możliwość działania, a jej uwikłanie w relacje między pozostałymi bohaterami dramatu prowadzi ją do przyjęcia biernej postawy: ta jednak może być interpretowana jako trudna, a nieudana strategia przetrwania.

Skutki „raniącej mowy”, która przemienia kobiety w „potworne dziwki”, stanowią punkt wyjścia do rozważań nad znaczeniem ugłosowienia w procesie chwilowego, zakończonego śmiercią wyzwolenia się Desdemony i Emilii spod władzy oprawców. Rozdział V, „'Alas! she has no speech!' Silencing wives in *Othello*” podkreśla istotność lamentu jako miejsca otwarcia na drugiego – płaszczyzny porozumienia ze współczującym słuchaczem, który, jak Emilia, podejmie pod wpływem żalosalnej skargi dzieło pomsty na krzywdzicielach. Mowa w obronie kobiet, wypowiedziana przez Emilię pod wpływem lamentu Desdemony stanowi preludium do jej własnej sprawiedliwej zemsty, wskazując przy tym na umowność wykreowanego przez Bacona podziału na męską, sprawiedliwą zemstę publiczną i kobiecą, potworną zemstę prywatną.

Rozdział VI, „'Deeds against nature and monsters by kinde': vengeful viragos and their curses”, opisuje funkcjonowanie dyskursu potworności w odniesieniu do kobiet u władzy, przedstawianych jako waleczne amazonki, ale też niebezpieczne potworzyce. Wychodząc od analizy gniewu jako emocji transgresywnej, ale wpisanej w kobiecą naturę, rozdział VI odczytuje straszliwy odwet Tamory przez pryzmat postmodernistycznej refleksji nad naturą prawa, jako „dziką sprawiedliwość”, która jest następstwem odrzuconej próby nawiązania relacji opartej na wspólnocie doświadczenia i współczuciu.

Rozdział ostatni, „'Vengeance of the noblest kind': Unbridled speech, treacherous silence and the (un)doing of revenge in *Tragedy of Mariam*”, stanowi obszernie wprowadzenie do twórczości pierwszej znanej dramatopisarki angielskiej, Elizabeth Cary, i ukazuje subwersywną grę, którą Cary prowadzi w swoim niescenicznym dramacie *The Tragedy of Mariam* ze scenicznymi reprezentacjami oszalałych z żalu mścicielek. Zemsta jest *modus operandi* wszystkich postaci tego dramatu, jednak jego bohaterki prezentują całe spektrum

postaw i działań odwetowych, wykorzystując przy tym głos i wymowne milczenie jako strategię prywatnego, a zarazem politycznego działania. Krytyczny stosunek Cary do patriarchalnego przekonania o konieczności kobiecego posłusznego milczenia, pozwala jej na wykazanie, że pisanie, jako „niemy głos”, może stać się czymś na kształt subwersywnej *prosopopoei*. Głos zemsty ulega w nim zwielokrotnieniu i powraca jako próba etycznego zaniechania odwetu: zemsta polegająca na wezwaniu do okazania skruchy staje się sposobem na (pośmiertne) trwanie.

Rozprawę kończy podsumowanie, w którym zebrane są przewijające się w całym studium wątki, wiążące renesansowy lęk przed kobiecą mową i kobiecym żalem z nieufnością wobec namiętności i pogardą dla zemsty. W podsumowaniu zawarto również krótką refleksję końcową nad istotnością badania kobiecych głosów w literaturze dawnej i korzyściami płynącymi z refleksji nad znaczeniem emocji w naukach humanistycznych.